

Б.Т. Мусаев
ТДЮУ “Халқаро тижорат (хусусий) ҳуқуқи”
кафедраси ўқитувчиси

ЧЕТ ЭЛ ЭЛЕМЕНТИ БИЛАН МУРАККАБЛАШГАН МЕҲНАТ МУНОСАБАТЛАРИГА ЭРК МУХТОРИЯТИ ТАМОЙИЛИНИ ТАТБИҚ ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида халқаро доирада ўз ўрнига эга бўлиб, кўплаб хорижий давлатлар билан тенг ҳуқуқли ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиб келмоқда. Бугунги кунга келиб Ўзбекистон билан 80 дан ортиқ давлатлар дипломатик муносабатларни ўрнатганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси томонидан ҳозирги кунга қадар БМТ ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотлар томонидан қабул қилинаётган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ратификация қилиниб, ҳаётимизга жорий қилинмоқда.

Натижада мамлакатимиз бугунги кунда халқаро майдонда спорт, маърифат, маданият, ижтимоий ва иқтисодий барқарорлик соҳасида кўпгина чет эл мамлакатларининг эътибори ва қизиқишини уйғотди. Ушбу омиллар туфайли ҳозирда Ўзбекистонга келиб меҳнат фаолиятини олиб бораётган, шунингдек хорижий давлатларда меҳнат фаолиятини олиб бораётган фуқароларимизнинг сони ортиб бораётганлигини ҳам қайд этиш лозим. Бу ўз навбатида, маълум бир давлатга тегишли бўлган фуқаролар ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларни хорижий мамлакатларда меҳнат ва тадбиркорлик фаолиятини олиб боришига олиб келмоқда.

Шундай экан, хорижий мамлакатларда фуқароларнинг меҳнат қилишга бўлган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, чет эл элементи билан мураккаблашган меҳнат муносабатларига нисбатан қайси давлат ҳуқуқини қўллаш ёки коллизия нормалар ёрдамида мазкур масалага ойдинлик киритиш масалаларини назарий ва ҳуқуқий асосларини таҳлил этиш долзарб аҳамиятга эга.

Илмий адабиётларда меҳнат муносабатлари бугунги кунда қандай тарқасида халқаро хусусий ҳуқуқнинг умумий масалаларидан алоҳида ҳолда кўриб чиқиляётганлиги қайд этилади¹. Ушбу фикрни миллий меҳнат қонунчилиги нормаларида оммавий ҳуқуқий нормаларни акс эттирилганлиги билан, ушбу ҳолат қонунчиликда чет эл элементи билан мураккаблашган меҳнат муносабатларини тартибга солишга қаратилган коллизия нормалар назарда тутилмаганлигида намоён бўлади.

Хорижий мамлакатлар тажрибасидан маълумки, уларда халқаро меҳнат муносабатлари доирасини тартибга солувчи нормаларда умумий асосларда халқаро хусусий ҳуқуқнинг асосий тамойиллари, институтлари ва умумий категориялари кўрсатиб ўтилади.

Бугунги кундаги меҳнат қонунчилигида ва бошқа қонун ҳужжатларида чет эл элементи билан мураккаблашган меҳнат муносабатларини тартибга солишга қаратилган комплекс коллизия нормаларни ўрнатиш масалалари билан боғлиқ қонунчиликдаги бўшлиқларни таҳлил қилишдан олдин, бир қатор назарий масалаларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

¹ Толстых В.Л. Коллизиянное регулирование трудовых отношений // Трудовое право. – № 4. 2003. – С.11.

Гап шундаки, халқаро хусусий ҳуқуқ бошқа оммавий ҳуқуқий соҳалардан ўзининг ўзига хос объекти билан бир қаторда, коллизия-ҳуқуқий тартибга солиш методининг мавжудлиги билан ҳам ажралиб туради. Коллизия-ҳуқуқий тартибга солиш халқаро хусусий ҳуқуқни ўзига хослигининг белгиси сифатида қаралади.

Агар чет эл элементи билан мураккаблашган меҳнат муносабатлари халқаро хусусий ҳуқуқнинг объектлари доирасига кирар экан, бундай меҳнат муносабатларини тартибга солишга нисбатан коллизия тартибга солиш методи қўллаш масаласини ҳам тан олмасдан иложи йўқ.

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг назарий қарашларида чет эл элементи билан мураккаблашган меҳнат муносабатларини ҳуқуқий тартибга солувчи бир қатор коллизия тамойиллар қайд этилади. Жумладан, ҳуқуқни эркин танлаш (*lex volutatis*); меҳнат жойи мамлакатаи ҳуқуқини қўллаш (*lex loci laboris*); байроқ қонуни (*lex flagi*); иш берувчининг фуқаролик қонунчилиги (*lex patriae, lex nationalis*); меҳнатга ёллаш шартномаси тузилган давлат қонунчилиги (*lex loci contractus*) ва бошқалар².

Халқаро хусусий ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири сифатида тарафларга чет эл элементи билан мураккаблашган муносабатларда ўзларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солишга нисбатан қўлланиладиган ҳар қандай ҳуқуқни танлаш тамойили, яъни эрк мухторияти тамойилини кўрсатиб ўтиш мумкин.

“Ҳар қандай ҳуқуқ” деганда тўғри маънони тушунмаслик лозим, бу ўринда аниқ бир коллизия нормада қўлланилиши мумкин бўлган икки ёки ундан ортиқ давлатнинг ҳуқуқини назарда тутилишини ва тарафлар томонидан ушбу норма доирасидаги давлатлар ҳуқуқини танлаш имконини беради.

Шу сабабли, эрк мухторияти тамойили миллий ва хорижий мамлакатлар ҳуқуқий таълимотларида шартнома ҳуқуқи соҳасида амал қилувчи асосий принциплардан бири сифатида намоён бўлади. Эрк мухторияти тамойили бир қатор давлатларнинг, хусусан Австрия, Венгрия, Германия, Польша, Туркия, Швейцария давлатларининг “Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисида”ги қонунларида мустаҳкамланган³. Ушбу тамойилни амалдаги қонун ҳужжатларида мустаҳкамламаган давлатларда ушбу тамойил халқаро-ҳуқуқий одат сифатида фойдаланилади. Эрк мухторияти тамойили бир қатор шартномавий мажбуриятларни тартибга солувчи халқаро конвенцияларда ҳам мустаҳкамланган.

Улар орасида 1955 йилги “Товарларнинг халқаро олди-сотдисида нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисида”ги Гаага конвенцияси, 1978 йилги “Агентлик

² Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонқулов ва бошқ. –Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.; Проблемы международного частного права. // Под ред. Н.И.Марышевой. – М.: 2000. – 218 с.; Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд., перераб. и доп. –М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. – 704 с.; Скачкова Г.С. Труд иностранцев в России: правовое регулирование: Научно-практическое пособие. М., 2006. Киселев И.Я. Труд с иностранным участием (правовые аспекты). М., 2003.; Ерпылева Н.Ю., Гетьман-Павлова И.В. Проблемы кодификации российского законодательства по международному частному праву / Адвокат, 2008. –№1. – С.24.; Федосеева Г.Ю. Международное частное право. Учебник, Ескто Education, –М., 2005. –С.239; Лунц Л.А. Курс международного частного права: В 3-х т. –М.: Спарк, 2002. – 1007 с.

³ Международное частное право. Иностранное законодательство. Сост. Жильцов А.Н., Муранов А.И. –М., 2000. –С.321-322.

келишувларига нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисида”ги Гаага конвенцияси, 1980 йилги “Шартнома мажбуриятларига қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисида”ги Рим конвенцияси, 1994 йилги “Халқаро шартномаларга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисида”ги Америка давлатлари ўртасидаги конвенция ва бошқаларни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқида эрк мухторияти тамойили умумий тан олинган коллизия принцип саналиб, у тарафларга халқаро шартномаларда қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисида келишувни назарда тутишга қаратилган. Тарафлар томонидан қўлланиладиган ҳуқуқ тамойили хусусий-ҳуқуқий муносабатларини тавсифлашда фойдаланиладиган энг муҳим институтлардан бири саналади.

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида ушбу тамойилни қўлланилиш доираси фақатгина халқаро характердаги фуқаролик-ҳуқуқий битимлар билан чекланиб қолмайди. Ушбу тамойил Оила кодексининг халқаро ҳуқуқий характердаги тегишли муносабатларини тартибга солишга қаратилган нормаларида ҳам белгилаб қўйилган.

Халқаро хусусий ҳуқуқда меҳнат муносабатларига нисбатан тарафларнинг эрк мухторияти тамойилини қўллаш масаласини қўриб чиқишда, қуйидаги икки жиҳатга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

1) умуман олганда халқаро характердаги меҳнат муносабатларига нисбатан ушбу тамойилни қўллаш имкониятини мавжудлиги;

2) ушбу тамойилни ҳаракатланиш доираси ва ҳажмини аниқлаш.

Ҳуқуқий докторида нафақат тарафларнинг эрк мухториятини чегаралаш масаласида, балки умуман меҳнат муносабатларини тартибга солишга нисбатан мазкур тамойилни қўллаш мақсадга мувофиқлиги ҳақида ягона ёндашув мавжуд эмас.

Меҳнат муносабатларига нисбатан эрк мухторияти тамойилини қўллашга қарши бўлганлардан бири сифатида И. Сасини кўрсатиш мумкин. Унинг фикрича, халқаро меҳнат муносабатларида хусусий-ҳуқуқий табиат мавжуд эмас, шу боис бир корхонада меҳнат қилаётган барча ходимларнинг меҳнат муносабатлари ягона давлат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солиниши зарур¹.

Унинг фикрича, эрк мухториятини қўлланилиши натижасида миллий қонунчилик ҳужжатлари ва халқаро шартномаларнинг нормаларига мувофиқ меҳнат фаолиятини амалга ошираётган барча ходимларнинг тенг ҳуқуқлилик тамойилини бузилишига олиб келади.

Унинг фикрича, меҳнат шартномаси қоида тариқасида иш берувчи томонидан намунавий шаклда ишлаб чиқилади ва тақдим этилади. Бундай шартномаларнинг бирор-бир бандидаги шартларни алоҳида тарзда, танлов асосида ўзгартирилиши худди шундай намунавий шартномалар асосида меҳнат қилаётган ходимларга нисбатан нотенгликни вужудга келтиради. Буларнинг барчаси, охир оқибат, ходимларнинг иш берувчи олдида тенглиги тамойилига зиддир².

Халқаро меҳнат муносабатларига нисбатан эрк мухторияти тамойилини қўллаш тарафдорлари ўз фикрларининг асоси сифатида иш берувчи манфаатдор бўлиб, унинг ташаббуси билан ишга тақлиф қилинган юқори малакали мутахассисларнинг меҳнат шартномаларини кўрсатиб ўтишади. Ушбу ҳолатда ходимнинг ўзи меҳнат шартномасига нисбатан

қўлланиладиган ҳуқуққа нисбатан манфаатдор сифатида намоён бўлади. Мазкур ҳолатда ходим томонидан ўз фуқароси саналган давлатнинг ҳуқуқини танлаш имконияти мавжуд бўлади.

Айрим хорижий давлатларда, хусусан Австралия, Буюк Британия, Канада, ГФР ва Чехия каби давлатларда меҳнат шартномасини фуқаролик ҳуқуқининг бир институти сифатида қўрилади. Шу сабабли, ушбу давлатларнинг қонун ҳужжатларида меҳнат шартномасини тузиш вақтида унга нисбатан эрк мухторияти тамойилини қўллаш мумкинлиги белгиланган³.

Бир қатор давлатларнинг ҳуқуқи нафақат халқаро характердаги меҳнат муносабатларига нисбатан эрк мухторияти тамойилини табиқ қилишни чекламайди, шу билан бирга тарафларнинг қўлланиладиган ҳуқуқни танлаш имкониятини ҳам яратади. Бундай давлатлар доирасига Канада, ГФР ва Буюк Британияни келтириб ўтиш мумкин⁴.

АҚШда қўлланиладиган ҳуқуққа нисбатан эрк мухторияти тамойили фақатгина меҳнат шартномаси ва қўлланиладиган ҳуқуқ ўртасида ўзаро узвий боғлиқлик бўлгандагина амалга ошириш мумкинлиги белгиланган.

Швейцария қонуни тарафларга меҳнат шартномасини ходимнинг ишда бўлган жойи мамлакати қонуни ёки асосий меҳнат фаолияти амалга ошириладиган, яшаш жойи ёхуд ишга тақлиф қилган давлатнинг жойи қонуни ҳисобланган давлат қонунига бўйсундириш имкониятини беради.

Эрк мухторияти тамойилидан фойдаланишдаги ҳимоявий восита сифатида ходимнинг меҳнат фаолиятини амалга ошираётган давлатнинг ҳуқуқи билан унга берилган ҳуқуқлар ва эркинликлардан фойдаланишдан маҳрум қилмасликни белгилаб қўйилганлигидир.

1980 йилги “Шартнома мажбуриятларига нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисида”ги Конвенцияда ҳам меҳнат муносабатларини коллизия нормалар билан тартибга солиш имкониятини беради. Қайд этиш лозимки, мазкур Конвенцияда фақатгина индивидуал меҳнат муносабатлари ҳақида сўз юритилади, лекин конвенцияда индивидуал меҳнат шартномаси деганда нимани тушунилиши ҳақида аниқ бир фикр юритилмаган. Мазкур Конвенцияда меҳнат муносабатларига нисбатан бошланғич асосий коллизия норма сифатида эрк мухторияти тамойилини мустаҳкамлаб қўйган.

Шу билан бирга, Конвенциянинг 6-моддаси, 2-бандига мувофиқ индивидуал меҳнат шартномаси тузилган ходимга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ мавжуд бўлмаган ҳолатларда, тарафлар томонидан қўлланилиши белгиланган ҳуқуқ амалда ходим меҳнат қилаётган давлатнинг императив нормалари билан ходимга тақдим этилган ҳимоядан маҳрум қилмаслиги лозим.

Ушбу Конвенция қоидаларига мувофиқ тарафлар ўртасида келишув мавжуд бўлмаса, индивидуал меҳнат шартномасига нисбатан ходим бошқа давлатда вақтинчалик меҳнат қилаётган бўлса-да, шартномага мувофиқ ходим одатда ўз ишини бажараётган давлатнинг ҳуқуқига ёки агар бундай давлат мавжуд бўлмаса ходимни ёллаган корхона жойлашган давлатнинг ҳуқуқига бўйсунди. Агар меҳнат шартномаси бошқа давлат билан энг кўп узвий боғланган бўлса, унга нисбатан ўша давлатнинг ҳуқуқини қўллаш талаб қилинади.

¹ Szaszy. International Labor Law. Budapest, 1968. – P. 14.

² Ўша жойда.

³ Международное частное право. Иностранное законодательство. – М.: «Статут», 2000. – С. 322-323.

⁴ Международное частное право. Иностранное законодательство. Сост. Жильцов А.Н., Муранов А.И. – М., 2000. – С.322-323.

Ушбу ҳолатда энг кўп узвий боғланган бўлиш қоидаси мавжуд барча ҳолатларни иноватга олган ҳолда ҳар бир алоҳида ҳолатдан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси нормаларига эътибор қаратадиган бўлсак, чет эл элементи билан мураккаблашган меҳнат муносабатларини тартибга солишга қаратилган нормалар алоҳида махсус модда тариқасида баён қилинмаган. Меҳнат кодексининг Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлмаган шахсларга нисбатан меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг қўлланилиши номли 11-моддасида меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари иш берувчи билан тузилган меҳнат шартномаси бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаётган чет эл фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахсларга ҳам татбиқ этилади, деб белгилаб қўйилган¹.

Ушбу нормадан келиб чиқадики, Ўзбекистон Республикасида меҳнат қилаётган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг меҳнат муносабатларини тартибга солиш ҳеч қандай истисноларсиз Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳал қилинади, деган бир томонлама коллизия норма баён қилинган.

Шу билан бирга, ушбу кодекснинг 12-моддасида чет эллик юридик ва жисмоний шахсларга тўлиқ ёки қисман тегишли бўлган ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган корхоналарда Ўзбекистон Республикасининг меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари қўлланилади, деган қоида ўрнатилганлиги Ўзбекистон ҳудудидаги барча меҳнат муносабатларини тартибга солиш Ўзбекистон ҳуқуқига бўйсундирилганлигини аниқлатади.

Мазкур норма Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эллик фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан миллий тартиб қоидалари қўлланилишини назарда тутмоқда. Мазкур норма ўз вақтида тўғридан-тўғри чет эллик фуқаро ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида меҳнат қилиш ҳуқуқларини тақдим этмайди.

Мазкур муносабатлар қонун ости ҳужжатларида батафсил белгилаб берилган бўлиб, ушбу ҳужжатлар сирасига Ўзбекистон Республикасида ушбу масалага Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 19 октябрдаги 408-сонли “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элдаги ҳамда хорижий фуқароларнинг республикадаги меҳнат фаолияти тўғрисида”ги ва 2003 йил 12 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет эллардаги меҳнат фаолиятини ташкил этилишини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорларини кўрсатиб ўтиш лозим.

Юқоридаги ҳолатларнинг Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига татбиқ қилиш нуқтаи назаридан кўриб чиқадиган бўлсак, сўнгги қайд этилган ҳолат ходимларнинг ҳуқуқларини янада кенгроқ ҳимоя қилишга қаратилганлиги билан тавсифланади.

Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг амалдаги қонун ҳужжатларига меҳнат муносабатларини тартибга солишда эрк мухторияти тамойилини мустақамловчи нормани киритиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Ушбу тамойилни ўрнатишда қуйидаги ҳолатларни иноватга олиш мақсадга мувофиқ:

Биринчи, тарафлар томонидан қўлланиладиган ҳуқуқни танлаш масалалари фақатгина ёзма шаклдаги шартномада белгилаб қўйилган бўлиши лозим;

Иккинчи, тарафлар томонидан қўлланиладиган ҳуқуқни белгиланиши ходим меҳнат қилаётган давлатнинг императив нормалари билан ўрнатилган ходимнинг меҳнат муҳофазаси ва ҳуқуқларини кафолатлашга оид имкониятлардан маҳрум қилмаслиги лозим;

Учинчи, агар меҳнат шартномасининг барча ҳолатлари меҳнат шартномасининг бир давлат ҳуқуқи билан энг кўп узвий боғлашга қаратилган бўлса, тарафлар томонидан бошқа давлат ҳуқуқини танланиши меҳнат шартномаси энг кўп узвий боғланган давлатнинг императив нормаларини ҳаракатланишига тўсқинлик қилмаслиги лозим.

Аннотация: ушбу мақолада чет эл элементи билан мураккаблашган меҳнат муносабатларини коллизия-ҳуқуқий тартибга солишнинг айрим жиҳатлари ёритилган. Муаллиф бунда асосий эътиборни, халқаро меҳнат муносабатларини тартибга солувчи коллизия нормаларнинг аҳамияти, уларнинг турлари, коллизия-ҳуқуқий тартибга солишнинг усули сифатида эрк мухторияти тамойилига қаратган.

Калит сўзлар: коллизия норма, эрк мухторияти тамойили, ҳуқуқни эркин танлаш (*lex voluntatis*); меҳнат жойи мамлакати ҳуқуқи (*lex loci laboris*); байроқ қонуни (*lex flagi*) ва бошқалар.

Аннотация: в настоящей статье освещены и проанализированы различные аспекты коллизияно-правового регулирования трудовых отношений с осложненным иностранным элементом; Автором уделяется внимание на виды и значение коллизияных норм, регулирующих международные трудовые отношения, а также принцип автономной воли, как метод коллизияно-правового регулирования трудовых отношений.

Ключевые слова: коллизияная норма, принцип автономной воли, свободный выбор прав, (*lex voluntatis*); закон места работы (*lex loci laboris*); закон флага (*lex flagi*) и др.

Annotation: In this article it is revealed and analysed various aspects of collision-legal regulation of labor relations complicated by a foreign element. The author pays attention to the types and profile of conflict rules governing international labor relations, as well as the principle of autonomous as a method of collision-legal regulation of labor relations.

Key words: conflict rule, the principle of autonomous will, the rights of free choice, the law of the place of work, the law of flag etc.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: Адолат, 2011. – 276 б.
2. Толстых В.Л. Коллизияное регулирование трудовых отношений // Трудовое право. № 4. 2003. – С.11.
3. Халқаро хусусий ҳуқуқ // Ҳ.Р. Раҳмонкулов ва бошқ. – Т.: Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси, 2002. – 448 б.
4. Проблемы международного частного права. // Под ред. Н.И.Марышевой. – М.: 2000. – 218 с.
5. Богуславский М.М. Международное частное право: Учебник. 6-е изд., перераб. и доп. –М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. – 704 с.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Расмий нашр. –Т., 2011. –276-б.